

BÜYÜK UÇURUM OTELİ'NDEN CHIAPAS'A: ADORNO, HOLLOWAY VE ZAPATİSTALAR

Sezer FENER*

ÖZ

Holloway, felsefesini Adorno'nun negatif diyalektiği üzerine inşa etmiştir. Zapatistalar ise Holloway'in yanı sıra Adorno'dan da izler barındıran bir harekete, felsefeye sahiptir. Adorno'nun diyalektiği açık uçludur, Holloway'in Marksizmi topluma-karşıdır, Zapatistaların hareketi sorarak ve sorgulayarak yürümeyi içerir. Çalışmada özdeşlik, ret, çılgılık, otonomizm ve Trontici tersine çevirme gibi kavramlar ele alınmakta, bu kavramlar Zapatist pratik ile birlikte düşünülmektedir. Lukács, Adorno'yu sırça köşke benzeyen Büyük Uçurum Oteli'ne yerleştirse de Holloway, Adorno'daki politik yorumu açığa çıkarmıştır. Öyle ki Zapatistalar ile Adorno arasında da yol çizilebilir. Adorno, Holloway, açık Marksizm ve Zapatist hareket arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, oluşturmaya çalıştığı izlerle, halihazırdaki tartışmalara bir giriş denemesi olarak da okunabilir.

Anahtar Kelimeler: Adorno, Holloway, Zapatistalar, açık Marksizm, negatif diyalektik

FROM GRAND HOTEL ABYSS TO CHIAPAS: ADORNO, HOLLOWAY AND ZAPATISTAS

ABSTRACT

Holloway built his philosophy on Adorno's negative dialectic. The Zapatistas, on the other hand, have a movement and philosophy that has traces of Holloway as well as Adorno. Adorno's dialectic is open-ended, Holloway's Marxism is anti-society, the Zapatistas' movement involves walking by asking and questioning. In this study, concepts such as Trontist reversal, non-identity, refuse, scream, and autonomism are discussed and these concepts are considered with Zapatist practice. Although Lukács placed Adorno at the Grand Hotel Abyss, Holloway revealed the political interpretation in Adorno. A line can be drawn between the Zapatistas and Adorno. This study, which aims to reveal the relationship between Adorno, Holloway, open Marxism, and the Zapatist movement, can also be read as an introduction to current debates.

Keywords: Adorno, Holloway, Zapatistas, open Marxism, negative dialectic

* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. sezerfeener@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0578-2083

FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)

2021 Bahar, sayı: 31, ss.: 497-512

Makalenin geliş tarihi: 23.02.2021

Makalenin kabul tarihi: 28.04.2021

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/flsf>

FLSF (Journal of Philosophy and Social Sciences)

Spring 2021, issue: 31, pp.: 497-512

Submission Date: 23 February 2021

Approval Date: 28 April 2021

ISSN 2618-5784

Söz konusu yaşamın yanlışlığı¹ olduğunda düşünmenin doğruluğu da eyleyişin doğruluğu da olumsuzdur; bu, karşı-düşünme ve karşı-eyleyiş anlamına gelir² ve özdeşlik, tam da buradan doğar. Adorno'yu Büyük Uçurum Otelinden³ alıp da Chiapas'a, Chiapas'taki ormanlara götüren -ya da Chiapas'ın Adorno'yu çağırmasını sağlayan- Eleştirel Teori ve özdeşliktir. Negatif Diyalektik yalnızca bütün'e, özdeşliğe ve senteze karşı koymakla kalmamış, açık Marksizm literatürünün temel duruşunu sergiler hale gelmiştir. Zapatistaların (Ejército Zapatista de Liberación Nacional, EZLN) sorarak ve sorgulayarak attığı her adımda⁴ Adorno'nun sesi de yankılanır. Marksist akademinin Lenin'e yüz çevirmesinin nedenleri uzun uzadıya listelenebilir ancak mesele, Adorno'yla da neler yapılabileceğini düşünebilmektir. Adorno, Horkheimer ile birlikte giriştiği teori ve pratik üzerine tartışmada tasarladıkları projeyi Leninist bir manifesto olarak betimlemesine⁵ karşın mesele, Adorno'yu da Lenin'den kurtarabilmektir. Adorno Lenin'den kurtulmak istemeyecektir ama Holloway, Adorno'yu Lenin'den kurtaracaktır. Holloway, ölülerin

¹ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, çev. Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan, Metis Yay., İstanbul, 2017, s. 43.

² John Holloway, Fernando Matamoros ve Sergio Tischler, *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik*, *Olumsuzluk ve Devrim* içinde, çev. Kutlu Tunca, Otonom Yay., İstanbul, 2013, s.17.

³ Lukács, Adorno da dahil olmak üzere Alman entelijansiyasının önemli bir bölümünün Büyük Uçurum Otelinde olduğunu belirtir. Ona göre Büyük Uçurum Otel "bir uçurumun, hiçliğin, saçmalığın yamacında her tür konforla donatılmış güzel bir otel" olmakla birlikte bu otelde yaşayanlar, mükellef ziyafetler çekerken uçuruma bakarak düşünceye dalar; bu da konfordan alınan zevkin artmasından başka bir şey yapamaz (bkz. Georg Lukács, *Roman Kuramı*, çev. Cem Soydemir, Metis Yay., İstanbul, 2019).

⁴ Zapatista Hareketi'nin sloganlarından biri olan "preguntando caminamos" (sorarak/sorgulayarak yürüyoruz), aynı zamanda Zapatistaların yöntemi hakkında da ipucu verir. Gerek Zapatistalar gerekse Subcomandante Marcos'un söylemlerine bakıldığında yöntemin benzer söylemlerle anlatıldığı görülecektir. Buna göre Zapatistalar sorarak ve sorgulayarak yürür; böylece beraber öğrenme ve kesinlikten ziyade eğilimlerden taraf olma amaçlanır.

Geçmiş 1960 ve 1970'li yıllara kadar uzansa da resmi anlamda 1983 yılına tarihlenen Zapatista Ulusal Kurtuluş Ordusu, Lacandon Ormanı etrafında kurulmuştur. Merkez Lacandon Ormanı'ndadır ancak hareketin işleyiş biçimine ve felsefesine bakıldığında tek merkezli bir yönetimin olmadığı açıkça görülebilir. Khasnabish'in belirttiği üzere hareketin doğuşu Lacandon Ormanı ve dağlık Chiapas'taki yerli toplulukların Chiapas şehir merkezindeki kentli devrimciler ile karşılaşması ile gerçekleşmiştir (bkz. Ayşe Yazar ve Hayriye Erbaş, *Latin Amerika'da Toplumsal Hareketler ve Kadınlar: Zapatista Örneği*, *DTCF Dergisi* 57.2, Ankara, 2017, s. 1080). Sonrasında, 1994 yılında adını duyuran Zapatistalar Meksika'nın NAFTA hamlesi sonucunda çiftçilerin yaşayacağı sorunları dile getirmesi ile birlikte ayaklanmış, Meksika hükümetine savaş açmıştır. Ancak bu savaş Meksika hükümetini devirmeye, ortadan kaldırmaya ya da yok etmeye yönelik değildir; zira Zapatistaların amacı halkın yeniden söz sahibi olduğu bir yönetim biçimidir.

⁵ Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, çev. Orhan Kılıç, Metis Yay., İstanbul, 2013, s. 55.

üzerinden önce araba, sonra da saban sürmek gerektiğini belirtir: onları isyan toprağına çevirmek, bereketli kılmak için.⁶

Çalışmada Theodor Adorno'dan John Holloway'e açılan izlek bağlamında bir tartışma yürütülecek; bu kapsamda da Lukács'ın Büyük Uçurum Oteli'ne yerleştirdiği Adorno'da politik bir zemin aranacaktır. Adorno'nun negatif diyalektiği ile açılan yolda Holloway'in durağı kapitalizmde çatlaklar yaratmaktır. Zapatistalar ise kapitalizmde açılan çatlaklardan bir tanesidir. Bu yönde yapılacak tartışmalar ile sorarak/sorgulayarak yürümeye katkı sağlama amacı taşınmaktadır. Zapatistaların örgütleniş biçimi ile Holloway'in merkeze aldığı ret, özdeşsizlik, otonomizm, Trontici tersine çevirme gibi kavramlar, sorarak/sorgulayarak yürümeye yardımcı olacaktır. Zapatistalar özdeşsizliği düşünme ve değerlendirme potansiyeli taşır. Holloway'in ret kavramı Trontici tersine çevirmeden aldığı ilhamla başlangıcı çığlık ve reddedişe verir. Özdeşsizlik hakkındaki fikirlerini Adorno'dan ödünç alan Holloway, buradan hareketle otonomizmi Hardt ve Negri'den farklı bir anlamda kullanır. Zapatistalar ise Holloway'in teorisini pratik zemine taşımaya çalışıyor gibi görünmektedir. Adorno'yu Büyük Uçurum Oteli'nden alıp da Chiapas'a çağırın, bu izlektir.

Tartışmanın gövdesine geçmeden önce makalenin yapısı ile ilgili bir açıklama yapılması faydalı olacaktır. Çalışmanın ana iskeletini oluşturan tanımlamalar Holloway'in felsefesinin önemli parçaları arasında yer alan ret, çığlık, özdeşsizlik ve pozitif/negatif otonomizm şeklinde sıralanabilir. Çalışmada da bu bağlamda "Ret ve Çığlık", "Özdeşsizlik ve Otonomizm", "Habermas-Otonomizm Çatalı", "Neden Adorno?" ve "Neden Holloway?" ve "Sonuç: EZLN" olarak belirtilen bölüm isimleri çizgisel bir hareket izlemez. Örneğin özdeşsizliğin ve otonomizmin tartışıldığı bölümde ret ve çığlık'a, Adorno ve Holloway'in öneminin ortaya konulduğu bölümde de otonomizm gibi meselelere yer verilmiştir. Başlıklar birbirleriyle ilintili olmakla beraber her başlığın altında önceki ve sonraki başlıkları ilgilendiren ifadelere de sıklıkla rastlanılabilir. Bu biçimsel düzensizlik ile farklı bir düzen oluşturma gayesi taşınan çalışmada Adorno ve Holloway'in öneminin ilerleyen kısımlarda belirtilmesi de düşünsel üretimin sürekliliğinin ve açık uçluluğunun devamını sağlama amacı gösteren bir tercihtir. Sonuç kısmında ise yine bu açık uçluluk adına herhangi bir sentetik kapanış yapılmamış, makale Adorno ve Holloway'in düşüncelerinin EZLN ile beraber kavranmasıyla bitirilmiştir.

*

⁶ John Holloway, "Sür arabayı, sabanını ölümlerin mekikleri üzerinden", çev. Erkal Ünal, *İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek mi? Dünyayı Değiştirmek için İktidar Olmak mı?* içinde, Yazın Yay., İstanbul, 2006, s. 41.

Ret ve Çılgılık

“İnsanlar, ancak üretime karşı durarak, bu düzenin içinde büsbütün erimeyi reddederek insana daha yakışan bir dünyanın doğmasını sağlayabilirler”.⁷ Yanlış olan yaşam, doğruyu olumsuzlar ve böylece İnsan da yapıp ettikleri ve eyledikleri ile daima karşıt pozisyonda konumlanır. Başlangıçta reddetmek vardır -ya da Holloway’e kulak asılırsa “çılgılık”.⁸ Doğru ya da iyi yaşama yönelik arayışlar dolaylı yoldan kavranır; bu dolayım da üretim ilişkileri çerçevesinde gerçekleşir. Yaşam özel yaşama, özel yaşam da tüketime indirgenmiştir ve elde yalnızca Adorno’nun *Minima Moralia*’da belirttiği “maddi üretim sürecinin bir eklentisi olarak onun peşinden sürüklenip giden, özerklikten veya kendine ait bir tözden yoksun bir eklenti”⁹ kalmıştır. Durumu tersine döndürmek için de reddetmeye odaklanılmalı ve Holloway’in sözünü ettiği çılgınlara kulak verilmelidir.

Ret ve çılgılık gelenele bağıni koparmalıdır. Çılgılığın ve bu çılgılığın işaret ettiği özdeşsizliğin sesini duymak da negatif tasavvurdan geçer. “Dünyanın olduğu haliyle, pozitif olarak incelenmesi, bizim negatifliğimizi bize geri atar, negatifliği bizim bireysel sorunumuz olarak, uyum bozukluğumuzun ifadesi olarak yeniden tanımlar”.¹⁰ Dünyayı olduğu haliyle ve pozitif itkiyle incelemenin karşıtı olarak Eleştirel Teori, negatifliğin bireysel sorunlardan kaynaklanmadığını ortaya koyar: “En bireysel olan, en genel olandır”.¹¹ Ayrıca uyum bozukluğu da sanıldığı kadar kötü olmayabilir çünkü “bütün, yanlıştır”.¹² Özdeşsizlik yalnızca özdeşliğin özdeşsizliği değil, tarihin özdeşsizliği olarak da kavranmalıdır. Arabayı ve sabanı ölülerin kemiklerinin üzerinden sürmek, o ölülerin tarihlerinin de üzerinin çizilmesidir. Arabayı ve sabanı ölülerin kemiklerinin üzerinden sürecekte olan Hardt ve Negri’nin çokluk’u değil Holloway’in biz’idir. Biz olumsuzlayıcıdır, özdeşsizliktir. Reddeden ve çılgılık atan da bu biz’dir. İşçi sınıfının dönüştürücü güç olarak kavranmasına mesafeli olan Adorno’dan ve Adorno’nun ortaya koyduğu özdeşsizlikten yola çıkıldığında varılacak nokta Hardt ve Negri değil, Holloway’dır: “Negri ve öteki pozitif otonomcular dünya sisteminin asli ülkelerinde, internetin sağını solunu kurcalayan (bu) ‘bilışsel’, ‘gayrimaddi’, işçiler arasında yeni bir devrimci proletarya bulmaya çabalarırken, Holloway yeni politikanın Chiapas’taki yerel

⁷ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, s. 16.

⁸ John Holloway, Ret Çılgılığında Güç Çılgılığına: İşin Merkeziliği, *Açık Marksizm* içinde, çev. Şükrü Alpagut, Otonom Yay., İstanbul, 2017, s. 35.

⁹ A.g.e., s. 15.

¹⁰ John Holloway, Ret Çılgılığında Güç Çılgılığına: İşin Merkeziliği, s. 36.

¹¹ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, s. 49.

¹² A.g.e., s. 55.

köylülere şekillendirileceğini ileri sürmüştü”.¹³ Zapatistaların sıradanlığı, öfkesi, ret stratejisi ve çılgılığı senteze değil özdeşsizliğe işaret eder ve bu işaretlerin takibi de Eleştirel Teori’ye yöneltilen, Avrupamerkezci olduğuna ilişkin¹⁴, eleştirileri aşmaya yarayabilir.

Özdeşsizlik ve Otonomizm

“Politikanın arkhe’si yoktur: Devleti ve kurumlarını arkhe olarak kabul ederek yola çıkan bir felsefenin ‘iyi’ ve ‘adil rejim’ sorusu, düzeni olumlayan ve ‘iyi’yi de idealize eden bir anlayış olacaktır”.¹⁵ Aynı mesele devlet ve kurumlarının yanı sıra otoriteye, özdeşliğe, bütün’e de uyarlanabilir. Öyle ki Adorno’nun Stalin ve Sovyet eleştirisinden Holloway’in tüm tarihi reddetmesine kadar söz konusu izlek, arkhe’siz politikanın örneklerini oluşturur. Bir diğer taraftan “felsefi içerik ancak, felsefe tarafından dayatılmadığında kavranabilir”¹⁶ ise Adorno’dan Holloway ve Zapatistalara giden yol, kavranabilme potansiyeline katkı sağlayacaktır.

Adorno’nun özdeşsizliğe yaptığı vurgu Holloway’in otonomizm fikirlerinin çimentosudur. Holloway, her şeyden önce, otonomizm üzerinde bir ayrıma gider ve pozitif otonomizm/negatif otonomizm farklarını ortaya koyar. Otonomizmin tanımını yaparken Mario Tronti’ye başvurur; Tronti ve devamındaki gelenek tarihi tahakkümden ya da sömürüden değil de tam tersinden, işçi sınıfının mücadelesinden başlatır. Bu Trontici tersine çevirme tahakkümden kurtulmanın yollarını tahakkümün sınırları içerisinde düşünmeyi reddeder, dışarı açılır. Tronti’ye göre mevcut (inşa edilmiş) olan sermayenin politik tarihidir ve bunun tersine çevrilmesi gerekir. “Kapitalist, işçi sınıfı tehdidinden korunmak için kendisini politik bir güce dönüştürmeye ve bütün toplumu kendi idaresi altına almaya itilmiştir”.¹⁷ Yani başlangıçta yine ret,

¹³ Andrej Grubic, *Neden Holloway?*, çev. Utku Özmakas, *Kapitalizmin İçinde, Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde* önsözü, İletişim Yay., İstanbul, 2017, s. 16.

¹⁴ Eleştirel Teori ile Avrupamerkezilik söz konusu olduğunda Edward Said örnek gösterilebilir. Said, Frankfurt Okulu’nun ufuk açıcı içgörülerinin hakkını teslim ettikten sonra onların eleştirel teorisinin ırkçı teori bağlamında sessiz kaldığının altını çizer. Öte yandan Said’e göre Frankfurt Okulu eleştirel teorisi, tıpkı Avrupalı teorisinin diğer versiyonları gibi haksız ve sahte, gamsız bir evrenselciliği benimsemiş durumdadır (bkz: Amy Allen, Adorno, Foucault ve İlerlemenin Sonu Postkolonyal Zamanlarda Eleştirel Teori, çev. Emine Ayhan, *Cogito 100* içinde, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2020, s. 373-395.)

¹⁵ M. Ertan Kardeş, *Politik Felsefe Nedir? Ayrımlar ve Farklar*, *Politik Felsefe Nedir?* içinde, Tekin Yay., İstanbul, 2020, s. 42.

¹⁶ Theodor W. Adorno, *Negatif Diyalektik*, çev. Şeyda Öztürk, Metis Yay., İstanbul, 2014, s. 24

¹⁷ Mario Tronti, *Ret Stratejisi*, çev. Akın Sarı, *Conatus 4* içinde, Otonom Yay., İstanbul, 2005, s. 169.

isyan, ıglık vardır. Ancak otonomizmin iki temel yorumu, bu başlangıcı zıt yerlere götürür.

Holloway, pozitif otonomizm kavramını Hardt, Negri, Virno gibi isimler ve bu isimlerin içinde bulunduğu post-operaismo'ya işaretle kullanır. Ona göre pozitif otonomizmin sözünü ettiği hareket sırasıyla birleşmeyi, zlmeyi ve nihayetinde yeniden birleşmeyi belirtir. İşçi sınıfını ve işçi sınıfının mücadelesini olumlayan pozitif otonomizmde sermayeye karşı olan hareket, sınıf bileşimi formunda tezahür eder. Buna karşın sermaye, işçi sınıfında çözülmeleri sağlar. Ancak proletarya, yine de bir bileşim gerçekleştirir. Yani sermaye ile işçi sınıfı arasındaki antagonizmada mücadele, çözülme ve birleşme biçimindedir. Trontici tersine çevirme, pozitif otonomizmde olumsuzlamadan uzak duran ve uzlaşıya varan bir sonuç görür. "Bu hareket her Şeyi zyor görünür ve bir ölçüde böyledir de. Ancak bu yaklaşımda kategorilerin olumluluğu sorgulanmadığından bütün ilgi neredeyse yalnızca işçi sınıfının bileşimine yoğunlaşır ve bu da kolayca, sosyolojik bir analizden ayırt edilemez bir hal alır".¹⁸ öte yandan pozitif otonomizm diyalektik düşünceye mesafe almış, hatta onu tamamen reddetmiştir. elişki'nin yerini fark'ın alması Holloway için kabul edilebilirdir ancak post-operaismo'nun diyalektiği terk edip Spinoza'yı diriltmesi, Holloway'ın Hardt, Negri ve Virno gibi isimleri pozitif otonomist olarak değerlendirmesine sebebiyet verir. Öyle ki Hardt, Negri ve Virno'nun yanı sıra Guattari'den Deleuze ve Foucault gibi isimlere kadar '68 sonrası Marksist kuşağın tamamı eleştirilir. Bu kuşak "mantıklı hamlenin, direksiyonu Hegel'den Spinoza'ya, çelişkiden farka doğru kırmak olduğunu düşünüyordu. Bu postyapısalcı eğilim, bütünlükler, soyut kategoriler ve yekpare devrimci özneler gibi safralardan kurtuldu. Holloway'e göre bunu yaparken lüzumundan fazla ileri giderek pire için yorganı yaktılar".¹⁹ Pire için yakılan yorganda terk edilen diyalektik Hegel'in diyalektiğidir oysa pozitif otonomistler, Hegel'in diyalektiğini alternatifsiz görmüşlerdir. Holloway, işte bu nedenle Adorno'nun negatif diyalektiği üzerinde vurgu yapar.

Negatif otonomizmde ise tersine çevirme işlemi bir adım daha öteye taşınmış ve sermaye-işçi tersine çevirmesine olumluluk-olumsuzluk tersine çevirmesi de eklenmiştir. Reddin başladığı yer olarak olumsuzluk, işçi sınıfını da olumsuz konuma yerleştirmiştir: "Kalkış noktası olumsuzlama olarak, yani olumlu değil olumsuz bir özne olarak işçi sınıfıdır".²⁰ Olumsuzlayarak ve olumsuzlama olarak başlatılan mücadelede özne de anti-özdeşlikçi olmalıdır. Holloway de işçi sınıfına atfedilen özne konumunu kabul etmekle beraber bu

¹⁸ John Holloway, *Olumlu ve Olumsuz Otonomizm ya da Neden Adorno? İkinici Bölüm, Olumsuzluk ve Devrim* içinde, Otonom Yay., İstanbul, 2013, s. 110.

¹⁹ Andrej Grubacic, *Neden Holloway?*, s. 10-11.

²⁰ John Holloway, *Olumlu ve Olumsuz Otonomizm ya da Neden Adorno?*, s. 111.

özneliği karşı-hareket olarak tanımlar. Karşı-hareket konumundaki özne olarak işçi sınıfı da Hardt ve Negri'nin çokluk kavramından ziyade anti-özdeşlik olarak biz'e tekabül eder. Holloway'e göre anti-özdeşlikçi bir biz, açılan ve saldıran özellikler taşır.²¹ Hareket olumsuzlama ile başlayıp yaratım ile devam eder ve böylelikle de bu yaratımlar, eyleyiş biçimlerinde yelpazeye yol açma potansiyeline sahip olmuş olur. Diğer taraftan tüm isimlere ve burjuva kategorilerine de saldırır. Toplumsal dönüşümü ya da devrimi beklemez, toplumsal dönüşüme ya da devrime zemin hazırlamayı tercih etmez; toplumsal dönüşümün ya da devrimin tam da şimdi başlaması gerektiğini savunur. "Bir otonomizm olumludur, sınıflandırır, her şeyi yerli yerine koyar, sosyolojiye kayar, ilerici hareketlerle flört eder. Diğer otonomizm ise bir deliryumdur, baş döndürücü bir eleştiridir, özdeşsizliğin aşındırıcı hareketidir, paradigmaları yoktur, hiçbir şeye sıkıcı tutunmaz, bir anlatı değil bir sorudur".²² Holloway, otonomist düşüncenin böyle bir ayrıma tabi tutulmasının politik açıdan önemli olduğuna işaret eder ve durağanlığa karşı hareketin/hareketliliğin, kapanmaya karşı da açılmanın safını tutar. Aynı çalışmada Holloway, "öyleyse neden Adorno?" diye sorup "işte bu nedenle" diye cevap verir.

Habermas-Otonomizm Çatalı

Her şeyden önce Habermas, Eleştirel Teori'ye ve haliyle Adorno ile Horkheimer'e getirdiği eleştirileriyle Eleştirel Teori'nin yerleşikliğini ortadan kaldırmıştır. O, "Eleştirel Teori'nin eleştirisi" ile Eleştirel Teori'nin kuramdan geleneğe dönüşmesini sağlamıştır. Diğer taraftan, Habermas ile birlikte Eleştirel Teori artık çeşitli sorunları olan ve geliştirilmesi için eleştirilere ihtiyaç duyan bir projenin ismi olmuştur.²³ Diğer bir deyişle Eleştirel Teori'nin sorunlarının tartışılması, çözüm amacının hasıl olması ve Adorno ile Horkheimer'den da öteye taşınmasında Habermas'ın önemi büyüktür.

Raymond Geuss, Şeyla Benhabib ve Martin Jay arasında gerçekleşen ve Jürgen Habermas'ın 90. doğum günü vesilesiyle başlayan polemikler önemlidir zira Eleştirel Teori'nin devamcısı olarak kabul edilen Habermas'ın düşünceleri ve Habermas-Adorno/Horkheimer ilişkisinin devamlı olarak sorgulanması, Eleştirel Teori'nin geliştirilmesine de zemin hazırlamaktadır.

²¹ A.g.e., s. 113.

²² A.g.e., s. 113-114.

²³ Stewart Martin, *Adorno and the Problem of Philosophy*, Middlesex University PhD Thesis, 2002, s. 9.

Raymond Geuss, polemiki başlattığı “Bir Tartışma Cumhuriyeti” isimli çalışmasına²⁴ “‘Tartışma’ gerçekten bu kadar iyi bir şey mi? ‘İletişim’ sahiden var mı? Ya varlığını reddedecek olsam?” soruları ile başlar. Kuşkusuz Geuss’un tartışmaya açtığı “tartışma” ve iletişim ile kastettiği, Habermas’ın felsefi programının ta kendisidir. Öyle ki Adorno’dan alıntı yapan Geuss, Minima Moralia’daki “her düşüncenin evrensel iletilebilirliğine ilişkin o liberal kurmacaya” dair kuşkuları ve siyasal liberalizm ile iletişimin felsefe içindeki konumunun eleştirisini hatırlatır.²⁵ Bu hatırlatmanın devamında Frankfurt Okulu temsilcileri arasındaki ilişkinin doğrusallığını da sorgular zira Adorno’nun iletişim ve siyasal liberalizm arasında kurduğu ilişki, Habermas’ın yaklaşımının tam da merkezine oturmuştur. Geuss, Habermas’ın “liberalizmin Yeni-Kantçı bir versiyonuna itibarını iade etme projesini başlattığını” belirterek kendi tarafını da seçmiş görünmektedir. Habermas-Otonomizm ya da Habermas-Holloway adının verilebileceği çatallaşma da buradan doğar. Habermas-Holloway çatalının açıklayıcılığını artırmak adına Werner Bonefeld’in “yıkıcı akıl” kavramına da başvurulabilir.²⁶ Onun yıkıcılığı toplumsalı ikiye bölmez. “Yıkıcılığın materyalizmi, insan praksisinin materyalizmidir -şeylerin kökenini toplumsal pratikte açıklayarak onların dogmatik görünüşünü yadsır. Bu da yıkıcılığın başka bir yönüne işaret etmektedir: toplumsal dünyayı, sistem dünyası ve yaşam-dünyası diye ayırmaz. Sadece tek bir toplumsal dünya vardır ve bu dünya, toplumsal praksisin kapitalist olarak kurulmuş biçimidir”.²⁷

Holloway, otonomist projenin gelişiminin yani toplumsal öz-belirlenime doğru hareketin Eleştirel Teori’ye, Eleştirel Teori’nin de Habermas’ın sosyal demokrat düşünceleri yerine otonomist projeye ihtiyaç duyduğunu söyler.²⁸ Yargıdaki Habermas vurgusu bir parantezden daha fazla anlam taşır zira Holloway ve açık Marksizm literatürünün eleştiri okları büyük ölçüde Habermas’a da, müzakere ve iletişim vurguları nedeniyle, yönelmiştir. Habermas, Nietzschecilik ile Adorno ve Horkheimer arasında bir ilişki kurar ve buradan hareketle post-yapısalcılık tarafından canlandırılmış bir Nietzscheciliğin gölgesi altında Horkheimer ile Adorno’nunkine şaşırtıcı derecede benzeyen ruh hallerinin ve tutumların yaygınlaşmaya başladığını

²⁴ Raymond Geuss, *Bir Tartışma Cumhuriyeti*, çev. Çiğdem Öztürk, *Cogito 100* içinde, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2020, s. 307.

²⁵ A.g.e. s. 309.

²⁶ Werner Bonefeld, *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama*, çev. Özgür Yalçın, Otonom Yay., İstanbul, 2014.

²⁷ A.g.e., s. 9.

²⁸ John Holloway, *Neden Adorno?*, *Olumsuzluk ve Devrim* içinde, çev. Kutlu Tunca, Otonom Yay., İstanbul, 2013, s. 25.

söyler.²⁹ Bunu bir karmaşa olarak tanımlar ve bu karmaşaya engel olmak istediğini belirtir. Holloway ise tam da Habermas'ın karşı çıktığı ve engel olmaya çalıştığı durumu politik zemine taşır, olumsuzluğu felsefesinin temeline oturtur. Marksizmi yeniden topluma-karşı bir kuram haline getirmek için Adorno ve Horkheimer'in "Nietzscheliği" de pekâlâ fayda sağlayacaktır.

"Neden Adorno?" ve "Neden Holloway?"

Adorno'yu Büyük Uçurum Otelinden alıp da Chiapas'a götürmenin; Eleştirel Teori'yi halen daha tartışabilmenin ve Habermas'la değil de Holloway'le devam ettirmenin gereklilikleri nedir? Diğer bir deyişle Adorno ve Holloway neden önemlidir? Birçokları için "içrek bir entelektüalizm, kültürel seçkincilik ve teorisyenin kendi çağının toplumsal mücadelelerinden soyutlanmasıyla eşanlı" ³⁰ hale gelen Adorno felsefesinin sağlayacağı kazanımlar nelerdir? Holloway Marksizm'e ne katmıştır, ondan ne almıştır? Şans budur ki Holloway'in Olumsuzluk ve Devrim içinde yayınlanan ve pozitif/negatif otonomizm ayrımını açıklayan çalışması "Neden Adorno?" sorusunun cevabını verirken yine John Holloway'in *Kapitalizmin İçinde, Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde* başlığı ile İletişim Yayınları tarafından yayınlanan kitabın Andrej Grubacic imzalı önsözünün başlığı da "Neden Holloway?" şeklindedir. Bu iki çalışma, tıpkı başlıkları gibi Adorno'nun ve Holloway'in önemi konusunda yol gösterici olacaktır.

Holloway, pozitif/negatif otonomizm ayrımından söz ederken sınıf mücadelesi tanımını da yeniden ele alır. Ona göre, "sınıf mücadelesi yalnız emeğin sermayeye karşı mücadelesi değildir; ama çok daha derin bir düzeyde eyleyişin (soyut ve yabancılaşmış) emeğe ve dolayısıyla sermayeye karşı mücadelesidir. Bu ise soyut emek temelinde inşa edilen tüm bir sınıflaştırma mabedine karşı bir mücadele, bir sınıf ve (soyut) çalışma olarak işçi sınıfının kendine karşı bir mücadele demektir".³¹ Holloway'in tanımladığı ve tahayyül ettiği sınıf mücadelesinin öznesi hem işçi sınıfıdır hem de işçi sınıfı değildir. Düşününürün bu aşamada vardığı sonuç öznenin anti-özdeşlikçi bir yapıda olması gerekliliğidir. Anti-özdeşlikçi bir özne, yine ona göre isimsiz olmalıdır. Yani tıpkı Adorno gibi Holloway de işçi sınıfına atfedilen özneliği reddedip özne konumunu farklı bir perspektiften ele almaya çalışır. Adorno öznelik konumunu işçi sınıfından alır, kitlesel hareketlere de güvenmez. Holloway

²⁹ Jürgen Habermas, Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno, çev. Bülent O. Doğan, *Cogito 36* içinde, Yapı Kredi Yay., 2003, s. 85.

³⁰ Adrian Wilding, Fareli Köyün Kavalcılar ve Bilgeleri: Adorno'nun Praksizm Eleştirisi, *Olumsuzluk ve Devrim* içinde, çev. Kutlu Tunca, Otonom Yay., İstanbul, 2013, s. 27.

³¹ John Holloway, *Olumlu ve Olumsuz Otonomizm ya da Neden Adorno? İkinci Bölüm*, s. 112.

içinse özne, özdeşlikçi olmayan ve hatta özdeşliğe karşı olan bir biz'dir ve biz, tanımlanamayan ve tanımlanmaması gereken bir öznedir. "Her tanıma karşı ve onun ötesine hareket etmek isteyen"³² özne tanımlama yetisini de kendisi üstlenir; ama önemli olan tanımladıktan sonra bu tanımların ötesine geçmektir:

"Biz yerliyiz ama bundan daha fazlasıyız. Biz kadınız ama bundan da fazlasıyız. Biz gay'iz ama bundan daha da fazlasıyız. Eğer tanımın olumsuzlanması tanıma dahil edilmezse o tanım gericileşir. Kavramsallaştırıyoruz çünkü kavramsız düşünemiyoruz; fakat aynı anda kavramı olumsuzluyoruz da, çünkü her kavram yetersizdir, her kavram harekete ve dolayısıyla sınıf mücadelesine bir engel haline gelir. Her kavram içerir ama içermez de; ve biz, içerilmesine izin vermeyen şeyin gücüyüz; biz, dışarı taşarız. Bizim mücadelemiz özdeşsizliğin özdeşliğin içinde-karşısında-ve-ötesinde mücadelesidir".³³

Frankfurt Okulu'na yöneltilen "iktisadı göz ardı etme ve tarihi ihmal etme"³⁴ yönündeki eleştiriler Adorno'ya da yöneltilir. Adorno, özne-nesne özdeşliği bağlamında Hegel'e ve tarihin metaöznesi olarak işçi sınıfı bağlamında da Marx'a karşıt konumda durur. Eleştirel Teori, kendisine yöneltilen eleştirilerden de yararlanabilir. Yani "Adorno'ya rağmen Adorno ile düşünmek"³⁵ gerekir. İşte bu yüzden Adorno önemlidir.

Grubacic, "neden Holloway" sorusuna cevap verirken Adorno'dan alıntıyla şunu söyler: "Dünya mütemadiyen akış halindedir; oluş ve bozuluşa tabidir. Tıpkı Adorno için olduğu gibi, Holloway için de 'düşünce, nesnede bekleyen potansiyele kulak verir.' Nesnelere ya da kurucu öğeler, daimi bir hareket içerisindedir ve düşüncemiz 'yalnızca gözümüzün gördüğünü' düşünmeye direnir".³⁶ Holloway felsefesinin temel momentu budur. Potansiyeli fark etmek, ona gereken önemi atfetmek ve hareketi göz ardı etmeden oluş ve bozuluşa odaklanmak önemlidir. Akıntıya karşı yüzmek, Holloway felsefesinin bir diğer özelliğidir. "Çelişkiden muaf bir dünya kurmak için verilen çelişkili mücadelede"³⁷ düşünce, bütünlüğe dayanamaz.

³² A.g.e., s. 112.

³³ A.g.e., s. 112-113.

³⁴ Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yay., İstanbul, 2016.

³⁵ Frederic Vanderberghe, *Alman Sosyolojisinin Felsefi Tarihi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2016.

³⁶ Andrej Grubacic, *Neden Holloway?*, s. 10.

³⁷ A.g.e., s. 12.

Holloway felsefesi devleti esas almaz, Holloway'ın devriminde devlet gerekmez, Holloway için devleti merkezine alan politik mücadeleler reddedilmelidir. Bu nedenledir ki esas olan kapitalizmde çatlaklar yaratmaktır. "Devrim ikili bir hareket olarak, negatif ve yaratıcı bir hareket olarak, tahakkümün yapısında çatlaklar açan bir hareket olarak tahayyül edilmelidir".³⁸ Tıpkı Holloway'ın "o halde neden Adorno?" sorusuna verdiği "işte tam da bu yüzden" cevabı gibi Grubacic de önsözünü "o halde neden Holloway?" sorusu ve "işte tam da bu yüzden" cevabı ile bitirir. ³⁹ Holloway, Sovyet etkisi ile birlikte dönüşüm geçiren Marksizm konusunda toplum-için kuram/topluma-karşı kuram ayrımına gider. Düşünürün Marksizm'e getirmeye çalıştığı hareketlilik ile devrime getirmeye çalıştığı çatlak oluşturma yaklaşımları, üzerine düşünülme hak etmektedir.

Holloway'ın eleştirisi, merkezine dünyayı iktidar olmadan değiştirme fikrini alır.⁴⁰ Dünyayı değiştirmek için siyasi iktidarın temellük edilmesi gerekliliği yönündeki fikrin Holloway'den, Holloway'ın de bu yaklaşımdan beslenmesi ile katılıklar ve eksiklikler son bulabilir. Adorno için söylenen Holloway için de geçerlidir: Holloway'e rağmen Holloway ile düşünülmelidir. İşte bu yüzden Holloway önemlidir.

Öğrenci hareketi ile arası daima istikrarsız olan ve dahası, 31 Ocak 1969'da gerçekleşen işgalde polisi çağırması ile entelektüalizm yapbozunun son parçası da tamamlanan Adorno'yu politik zemine yerleştirmeye çalışmak zor gözükse de Holloway ve açık Marksist hareketin bu yöndeki çabalarının dikkate alınması gerekir. Adorno'nun negatif diyalektiği ve özdeşsizliğini temel alan, Eleştirel Teori'yi halen daha durmaksızın geliştiren ve Latin Amerika'dan dünyaya farklı bir sesleniş gerçekleştiren Holloway, ret ve çılgınlıkların duyulması noktasında anlamlıdır. "Koşulların makul eleştirisi, şeyin kendisi üzerinedir. Önceden verilmiş cevaplar soruları önvarsayar ve bu temelde çalışır".⁴¹

³⁸ A.g.e., s. 19.

³⁹ A.g.e., s. 20.

⁴⁰ Holloway'e yöneltilen eleştirilerin en ünlülerinden bir tanesi Daniel Bensaïd'e ait olup bu konudaki tartışma için Yazın Yayıncılıktan çıkan ve içerisinde Bensaïd'in yanı sıra Holloway, Phil Hearse, Alex Callinicos, Hillary Wainwright ve Michael Lowy'nin yazılarının bulunduğu "İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek mi? Dünyayı Değiştirmek için İktidar Olmak mı?" derlemesine bakılabilir.

⁴¹ Werner Bonefeld, *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama*, s. 20.

Holloway'de "devrim bir cevap olmak yerine bir soru olarak yeniden tanımlanmıştır"⁴² ve öyle olmalıdır. Cevap durağan, soru ise hareketlidir.

Adorno'dan ve Eleştirel Teori'den Holloway'e götürülen izlekte tek isim Holloway değildir. Açık Marksizm literatürü günden güne genişlemekle beraber bu literatürde Holloway'e pek çok araştırmacı da eşlik etmektedir. Adorno'yu yeniden -ve farklı bir biçimde- tartışmak adına açık Marksizm literatürü de değerlendirilmelidir. Zapatista (EZLN), Adorno'yu yeniden -ve farklı bir biçimde- tartışmak için önemli bir zemindir.

Zapatistaların "taleplerine bakıldığında ise yerli halkların özerkliği ile ilgili amaçlarla birlikte neoliberalizme, ulusüstü finans kuruluşlarına, sendika bürokrasisine ve ataerkil ilişkilere başkaldırı da kendini göstermektedir".⁴³ Zeynep Gambetti'nin sözleriyle amaçları, "yerlileri unutulmuşluğun pençesinden kurtarıırken, aynı anda çokuluslu şirketlerin Meksika'nın kaynaklarını tahrip etmelerinin önüne geçmek ve yerlilerin yüzyıllardır kullanmış oldukları bir siyasi örgütlenme biçiminin resmi olarak tanınmasını sağlamak"⁴⁴ olarak da ifade edilebilir. Peki Adorno ile Holloway'in Zapatistalar ile ilgisi ve ilişkisi nedir?

Holloway, yine Adorno'dan hareketle yoksulluk siyaseti eleştirisi yapar. Adorno'nun duruşunu yineleyen Holloway'e göre yoksulluğun görülmesi, çözüm aranması ve radikal değişimin gerekliliğinin tespiti konusunda alternatif üretilmelidir:

"Yoksulluk siyasetine dalarsanız, elbette bir şeyler başarabilirsiniz. Venezuela'da, Bolivya'da, Brezilya'da, Arjantin'de bir şeylerin değiştiğini söyleyebilirsiniz elbette. Ne var ki, yoksulluk siyaseti aynı zamanda bütün sistemi yeniden üretiyor. Çünkü insanları bir kez yoksul diye düşünmeye başladınız mı ya da yoksulluk siyasetinin penceresinden bakmaya başladınız mı, doğal olarak insanlar adına bir şeyleri değiştirmeye çalışırsınız. Başka bir deyişle onları eylemlerinizin nesnesi haline getirirsiniz".⁴⁵

⁴² Massimo de Angelis, *Zapatismo ve Toplumsal İlişki Olarak Küreselleşme*, çev. Ali Sümer, *Conatus 5* içinde, Otonom Yay., İstanbul, 2006, s. 182.

⁴³ Ayşe Yazar ve Hayriye Erbaş, *Latin Amerika'da Toplumsal Hareketler ve Kadınlar: Zapatista Örneği*, s. 1085.

⁴⁴ Zeynep Gambetti, *Uzam/Mekân Politikası: Kürt ve Zapatista Hareketlerinin Uzamsal Dinamikleri*, *Toplum ve Kuram 5*, İstanbul, 2011, s. 141.

⁴⁵ John Holloway, *Kapitalizmin İçinde, Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde*, çev. Utku Özmakas, İletişim Yay., İstanbul, 2017, s. 35.

Holloway yoksulluk siyasetini öncüçülük ile eşdeğer tutar ve onun yerine yeni bir alternatif üretir. Yukarıdaki pasajın ardından yapılması gerekeni özetleyen düşünür, yoksulluk siyaseti ile haysiyet siyaseti arasında bir ayrıma gider. Yoksulluk siyaseti öncü ile işçi arasında özne ile nesne ilişkisi yaratır. Sınıf mücadelesine ya da sömürüye başkaldırıya dışsal bir konum söz konusudur. Oysa Holloway'in önerdiği haysiyet siyaseti tam da bu özne-nesne ikiliğini yıkmayı amaçlar. Ayrıca yoksulluk siyaseti ile haysiyet siyaseti arasındaki ayrım da Trontici tersine çevirme hatırlanabilir. Yoksulluk siyasetinin aksine haysiyet siyasetinde ret ve çılgılık, başlangıç noktasını oluşturur.

Zapatistaların çizdiği görüntüde de toplumsal ilişkilerin farklı inşası açıktır. "Sınıflandırmanın elinden bir sabun misali kayıp kaçan Zapatismo, vakur bir öfkenin daimi hareketidir".⁴⁶ Buradaki hareketin daimiliği önemlidir zira negatif diyalektiğin işlerliğinin pratik hali, Zapatistaların daimi hareket halindeki oluş biçimidir. Yukarıdaki ayrım bağlamında düşünüldüğünde de Zapatistaların yoksulluk siyasetinin tam da karşısında durduğu anlaşılabilir. EZLN, haysiyet siyasetinin örneğidir. Subcomandante Marcos, Zapatistaların devrik periskop yönteminden bahseder⁴⁷. Buna göre "güç" kavramının tek anlamlılığının terk edilmesi ve ona iki anlam yüklenmesi elzemdir. Güç aynasını parçalamaya muktedir olmak devrik periskop yöntemi ile mümkündür. Yöntem, tarafsızlığı reddeder çünkü irdelenen konunun gözlemci bakış açısı ile ele alınması ve tarafsızlığın savunusu, değişim için bütünüyle yetersizdir. Tarafsızlık gelecek tahayyülünden ziyade güncelin tasvirini getirir. Güncelin tasviri ise değişim ve dönüşüm için yeterli değildir. "Olan" ile "olması gereken" arasında ayrım güdülmelidir. Her ne kadar liderliğin sembolik hallerini barındırsa da Zapatistaların hayalindeki yeni kurulum "bir grup aydın ve bilgili insanı bir araya getirip, onların iyi ve amaç odaklı yasalar yaratması, bu yasaların insanlara emretmesi, ulusal bayramlara sahip olmak ve çocukların milli marşlar söyleyip bayrağa karşı saygı duruşunda bulunması" değildir⁴⁸. Burada da Adorno ve Eleştirel Teori hatırlanabilir. "Eleştirel Teori, 'olan' ile 'olması gereken' arasındaki boşluğa yerleşir ve olanın, olması zorunlu olmadığını söyler"⁴⁹.

⁴⁶ Andrej Grubacic, *Neden Holloway?*, s. 17.

⁴⁷ El Kilombo Intergalactico, *Direnışin Ötesi: Her Şey, Subcomandante Marcos ile Röportaj*, Bilim ve Sosyalizm Yay., Ankara, 2015, s. 23-26.

⁴⁸ A.g.e., s. 40.

⁴⁹ Toros Güneş Esgün, *DTCF Felsefe Konuşmaları 11 Sıradanlığın Eleştirisi: Eleştirel Teori ve Gündelik Yaşam*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Seminer, Ankara, 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=XVxChvKNw7Q&t=2970s> (erişim tarihi: 25.01.2021).

Zapatistalarda Holloway'in, Holloway'de de Adorno'nun izlerini bulmak, bu şekilde mümkün gözükmemektedir.⁵⁰ Bu çalışmaya da Adorno, Holloway ve Zapatista izleği oluşturmak ve tartışmalara katkı sağlamak için bir "giriş" ya da bir "deneme" anlamı yüklenebilir. "Somut bir ütopya imkanı açısından bakıldığında, diyalektik mevcut durumun yanlışlığının ontolojisidir. Doğru bir durum, sistemi de çelişkiyi de asgari düzeye indirerek diyalektiği gereksiz kılacaktır."⁵¹

"Kesinliklerimiz ve pratiğimize göre, isyan liderlere ya da kişiliklere, mesih ya da kurtarıcılara ihtiyaç duymaz. Kavga etmek için ihtiyaç duyacağımız şeyler utanma duygusu, belirli miktarda onur ve bir sürü örgütlenmedir. Geri kalanı ya kolektife hizmet eder ya da hiçbir şeye hizmet etmez."⁵²

İşte bu yüzden Adorno da Holloway de önemlidir. Ancak elbette Adorno'yu, Holloway'i ve Zapatistaları da eleştirmek gerekir: onlara rağmen, onlar ile düşünerek.

⁵⁰ Söz konusu bu izlek, yine Daniel Bensaïd tarafından eleştirilir. Bensaïd, Zapatizmi bir öncü biçimi olarak değerlendirmekle kalmaz, Holloway'in de onun peygamberi olduğunu söyler. (bkz. Daniel Bensaïd, *İktidarı Almadan Devrim mi?*, çev. Mutlucan Şahan, *İktidar olmadan Dünyayı Değiştirmek mi? Dünyayı Değiştirmek için İktidar Olmak mı?* içinde, İstanbul, Yazın Yay., 2006, s. 9-32)

⁵¹ Theodor Adorno, *Negatif Diyalektik*, s. 22

⁵² 2014 yılına kadar Zapatistaların liderliğini yapan Subcomandante Marcos'un veda metninden alınan bu söz, aynı zamanda Adorno ve Holloway ile Zapatistaları ilişkilendiren bu çalışmanın da özeti/sonucu niteliği taşır. Kamufraj olarak değerlendirilen Subcomandante Marcos, Zapatistaların yazdığı tarihte önemli bir karakterdir. Bu veda metninin müsebbibi Marcos aslında emekli olmamış ya da liderliği bırakmamıştır. Bunun yerine Marcos hologramı, yerini Subcomandante Galeano'ya devretmiştir. Subcomandante Marcos, ismini 2 Mayıs 2014 tarihinde öldürülen ve aynı zamanda Meksikalı bir öğretmen olup Zapatista Hareketi içerisinde yer alan Solis Lopez'e ithafen değiştirmiştir. Solis Lopez'in halk arasında Galeano olarak bilindiği belirtilmektedir. Yukarıdaki alıntının da yer aldığı veda mektubunun Türkçesinin de yer aldığı bir haber için bkz. "Subcomandante Marcos'tan veda: İsyan liderlere ihtiyaç duymaz", Agos Gazetesi, 26 Mayıs 2014, erişim adresi: <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7186/subcomandante-marcos-tan-veda-isyan-liderlere-ihtiyac-duymaz> (erişim tarihi: 14.01.2021).

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor W., *Minima Moralia*, çev. Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan, Metis Yay., İstanbul, 2017.
- Adorno, Theodor W., *Negatif Diyalektik*, çev. Şeyda Öztürk, Metis Yay., İstanbul, 2014.
- Adorno, Theodor W., Horkheimer, Max, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, çev. Orhan Kılıç, Metis Yay., İstanbul, 2013.
- Allen, Amy, Adorno, Foucault ve İlerlemenin Sonu Postkolonyal Zamanlarda Eleştirel Teori, çev. Emine Ayhan, *Cogito 100* içinde, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2020, s. 373-395.
- Bensaïd, Daniel, İktidarı Almadan Devrim mi?, çev. Mutlucan Şahan, *İktidar olmadan Dünyayı Değiştirmek mi? Dünyayı Değiştirmek için İktidar Olmak mı?* içinde, İstanbul, Yazın Yay., 2006, s. 9-32.
- Bonefeld, Werner, *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama*, çev. Özgür Yalçın, Otonom Yay., İstanbul, 2014.
- Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yay., İstanbul, 2016.
- De Angelis, Massimo, Zapatismo ve Toplumsal İlişki Olarak Küreselleşme, çev. Ali Sümer, *Conatus 5* içinde, Otonom Yay., İstanbul, 2006, s. 177-189.
- El Kilombo Intergalactico, *Direnişin Ötesi: Her Şey, Subcomandante Marcos ile Röportaj*, çev. Mehmet Çınar, Sibel Özbudun ve Fahrettin Ege, Bilim ve Sosyalizm Yay., Ankara, 2015.
- Gambetti, Zeynep, Uzam/Mekân Politikası: Kürt ve Zapatista Hareketlerinin Uzamsal Dinamikleri, *Toplum ve Kuram 5*, İstanbul, 2011, s. 121-163.
- Geuss, Raymond, Bir Tartışma Cumhuriyeti, çev. Çiğdem Öztürk, *Cogito 100* içinde, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2020, s. 307-316.
- Grubacic, Andrej, Neden Holloway?, çev. Utku Özmakas, *Kapitalizmin İçinde, Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde* önsözü, İletişim Yay., İstanbul, 2017, s. 9-22.
- Habermas, Jürgen, Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno, çev. Bülent O. Doğan, *Cogito 36* içinde, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 85-108.
- Holloway, John, "Sür arabası, sabanını ölülerin mekikleri üzerinden", çev. Erkal Ünal, *İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek mi? Dünyayı Değiştirmek için İktidar Olmak mı?* içinde, Yazın Yay., İstanbul, 2006, s. 32-47.
- Holloway, John, *Kapitalizmin İçinde, Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde*, çev. Utku Özmakas, İletişim Yay., İstanbul, 2017.
- Holloway, John, Matamoros, Fernando ve Tischler, Sergio, Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik, çev. Kutlu Tunca, *Olumsuzluk ve Devrim* içinde, İstanbul, 2017, s. 11-20.

- Holloway, John, Neden Adorno?, çev. Kutlu Tunca, *Olumsuzluk ve Devrim* içinde, Otonom Yay., İstanbul, 2013, s. 21-26.
- Holloway, John, Olumlu ve Olumsuz Otonomizm ya da Neden Adorno? İkinci Bölüm, *Olumsuzluk ve Devrim* içinde, Otonom Yay., İstanbul, 2013, s. 109-115.
- Holloway, John, Ret Çılgılığında Güç Çılgılığına: İşin Merkeziliği, çev. Şükrü Alpagut, *Açık Marksizm* içinde, Otonom Yay., İstanbul, s. 35-68.
- Kardeş, M., Ertan, Politik Felsefe Nedir? Ayrımlar ve Farklar, *Politik Felsefe Nedir?* içinde, Tekin Yay., İstanbul, 2020, s. 19-74.
- Lukács Georg, *Roman Kuramı*, çev. Cem Soydemir, Metis Yay., İstanbul, 2019.
- Martin, Stewart, *Adorno and the Problem of Philosophy*, Middlesex Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Londra, 2002.
- Tronti, Mario, Ret. Stratejisi, çev. Akın Sarı, *Conatus 4* içinde, Otonom Yay., İstanbul, 2005, s. 165-176.
- Wilding, Adrian, Fareli Köyün Kavalcılar ve Bilgeler: Adorno'nun Praksizm Eleştirisi, çev. Kutlu Tunca, *Olumsuzluk ve Devrim* içinde, Otonom Yay., İstanbul, 2013, s. 27-49.
- Vanderberghe, Frederic, *Alman Sosyolojisinin Felsefi Tarihi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2016.
- Yarar, Ayşe, Erbaş, Hayriye, Latin Amerika'da Toplumsal Hareketler ve Kadınlar: Zapatista Örneği, *DTCF Dergisi 57.2*, Ankara, 2017, s. 1070-1102.

İnternet Kaynakları

- "Subcomandante Marcos'tan veda: İsyan liderlere ihtiyaç duymaz", Agos Gazetesi, 26 Mayıs 2014, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7186/subcomandante-marcos-tan-veda-isyan-liderlere-ihtiyac-duymaz> (erişim tarihi: 14.01.2021).
- Toros Güneş Esgün, *DTCF Felsefe Konuşmaları 11 Sıradanlığın Eleştirisi: Eleştirel Teori ve Gündelik Yaşam*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Seminer, Ankara, 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=XVxChvKNw7Q&t=2970s> (erişim tarihi: 25.01.2021).